

ІСТОРІЯ МОВИ

УДК 811.161.2

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ ВАРІАТИВНОСТІ В ДІАХРОНІЇ

Інна Царалунга

*Хмельницький національний університет,
кафедра української філології,
вул. Інститутська, 11, 4-420, 29016, Хмельницький, Україна
тел.: (0382) 72-33-89
e-mail: tsaralungainna@ukr.net*

Проаналізовано систему лінгвістичних методів дослідження явища варіативності української мови на матеріалі писемних пам'яток пізнього середньовіччя.

Ключові слова: метод, діяхронія, староукраїнська мова, писемна пам'ятка, варіативність.

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2108.68.8917>

Актуальність дослідження. Методологія у мовознавстві встановлює способи організації пізнавальної й дослідницької діяльності з метою вивчення явищ і закономірностей мови як об'єкта лінгвістики, забезпечує систему процедур аналізу мовних явищ та/або перевірки отриманих результатів [18 : 404]. Успішного розв'язання актуальних проблем мовознавства досягають завдяки багатофункціональності лінгвістичної методології, до основних функцій якої зараховують: визначення і побудову предмета дослідження з формулюванням загального вихідного розуміння його суті й відмежування його від предметів суміжних наук; з'ясування мети кожного окремого дослідження у співвіднесенні з метою вивчення предмета в цілому; розроблення методів і прийомів дослідження мови і настанов щодо їх практичного застосування; оцінку ступеня відповідності результатів дослідження поставленим перед ним цілям тощо [10 : 311]. Отже, у процесі застосування логіко-аналітичного інструментарію наукового пізнання створюють систему наукової інформації, що базується на об'єктивних явищах навколишньої дійсності.

Оскільки методологія в мовознавстві визначає напрям і характер лінгвістичного дослідження та значною мірою зумовлює його наукові результати, важливо з'ясувати основні методологічні аспекти вивчення питань варіативності й унормування української мови в діяхронії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методи і принципи діяхронного аналізу мови за змістом і метою дещо відрізняються від методології синхронного мовознавства, хоча, вочевидь, не застосовуються відірвано від неї. Проблема розвитку української мови відображена в численних наукових статтях, монографіях, вона знайшла ефективне опрацювання в українському історичному мовознавстві, однак цілком слухним із цього погляду є зауваження Г. Півторака, що переважна більшість учених „...зовсім оминають теоретичні засади й методологічні позиції, на базі яких вони

будують дослідження” [17 : 5]. Мовознавець наголошує на різноаспектності теорії і методології наукових досліджень з етногенезу різних народів і глотогенезу споріднених мов. До того ж створення комплексної універсальної теорії, яку можна було б застосовувати в процесі вивчення історії будь-якої конкретної мови чи споріднених мов, Г. Півторак вважає принципово неможливим, бо кожна з них має свою специфіку і своєрідні умови формування та розвитку [17 : 6].

Методологічні настанови лінгвістики передбачають застосування загальних та спеціальних методів дослідження, перші з яких – це узагальнені теоретичні методики, другі розглядають як окремі прийоми, операції, що спираються на загальні методологічні принципи. На сьогодні дослідники відмічають невпорядкованість методологічного інструментарію лінгвістики, відсутність його глибокого аналізу й опису, що пояснюють насамперед ототожненням пізнавального та процедурного компонентів лінгвометодології [18 : 404-405; 4 : 140-141].

О. Мельничук виокремлює три рівні мовознавчої методології: загальнофілософську методологію, яка поширюється на всі науки; загальнонаукову методологію, яка стосується методів і принципів, актуальних для окремих наук, що охоплюють і мовознавство; спеціальну лінгвістичну методологію, яка стосується методів і прийомів, специфічних для самого мовознавства [10 : 311]. Оскільки іноді другий рівень приєднується до першого, то можна висновувати, що мовознавці послуговуються загальнонауковими методами – дослідницькими операціями з явищами об’єктів будь-якої науки, а також спеціальними лінгвістичними методами.

Постановка проблеми, мета дослідження. Виходячи з твердження, що варіативність – одна із суттєвих ознак мови як суспільного явища, котра виражається у функціонуванні паралельних форм мовних одиниць відповідно до закономірностей тієї чи іншої мовної підсистеми, зумовлює модифікацію різних аспектів їх вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, місце наголосу, парадигму відмінювання і т. ін.), уможливило підходи до виокремлення варіантів літературних мов у їх співіснуванні, проаналізуємо систему лінгвістичних методів дослідження явища варіативності на матеріалі писемних пам’яток пізнього середньовіччя.

Виклад основного матеріалу. Насамперед під час збирання матеріалу за допомогою *формального аналізу* текстів українських грамот, богослужбових пам’яток XIV – XV ст., історичних лексикографічних праць необхідно провести інвентаризацію варіативних елементів різних підсистем староукраїнської літературно-писемної мови. Формальна школа, започаткована П. Фортунатовим, особливу увагу приділяла формі мовних одиниць, формальним ознакам слів [7 : 68]. Наскрізну фіксацію певних діалектних особливостей у писемних пам’ятках варто здійснювати з урахуванням правописної специфіки тогочасного писемного узусу: традиційна церковнослов’янська орфографія свідомо уникала будь-яких простомовних написань, а також, цілком імовірно, певні діалектні ознаки були і в давніших манускриптах, які не збереглися. Слушним із цього погляду є припущення В. Мойсієнка: „Найдавніші, або перші вияви розмовної особливості в писемній пам’ятці не можна трактувати як пряму часову тотожність її постанові в живому мовленні носіїв. Якщо поплутання при написанні *ы* та *и* уперше засвідчено в українських пам’ятках XI ст. (*пронирливиши* (Ізб. 1076), *годыны* (Арх. Єв. 1092)) або є сотні випадків написання „нового [ѣ] в Добриловому чи Галицькому Євангелії XII ст. (*камѣнь*, *корѣя*, *шѣть*), то це не означає, що специфічний українських звук [и] на місці *у, *і чи [і] на місці *е в новому закритому складі з’явився в мовленні предків українців у другій половині XI чи наприкінці XII ст.

відповідно” [11 : 11-12]. Отже, ці звуки в той час уже гарантовано існували, а формування їх відбулося давніше.

Порівняльно-історичний метод доцільно застосовувати для аналізу виникнення варіантів української літературної мови, у контексті якого проводять внутрішню і зовнішню реконструкцію, перша з яких спрямована на відновлення попереднього стану мови: фонетичних, морфологічних форм та ін., на упорядкування їх за давністю виникнення, кінцевою метою чого є відтворення історії розвитку української мови, друга сприяє відновленню попереднього стану мови шляхом зіставлення генетично споріднених мов [18 : 406]. Наприклад, на матеріалі писемних пам'яток пізнього середньовіччя виявлено чужомовні польські, середньоболгарські впливи. Зокрема, аналізуючи в українських грамотах XV ст. варіативні написання, зумовлені рефлексациєю сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, виявляємо неповноголосні форми, спричинені другим південнослов'янським впливом (*блато*, на *др[Л]ва*, *новогра(д)скій*, на *планину*), а також фіксуємо очевидні ознаки західнослов'янських мовних стихій (*Влодимєрьско(м)*, *оу влості*, *гродиславчаномъ*, *кroleвская*), а отже, висновуємо про іншомовні впливи в українському діловому письменстві XV ст. Проте в багатьох документах превалюють повноголосні форми (*болото*, *Володимєрьскомъ*, *дерево*, *королю*), зародження яких у живій українській мові виводять із часу розпаду праслов'янської мови [16 : 262]. Так, установлення звукових відповідностей передбачає врахування фонетичних законів, які діяли в історії споріднених мов і допомагає з'ясувати специфіку фонетичних закономірностей в історії української мови.

Методика реконструкції має важливе значення для відтворення еволюції мови, оскільки слугує для обґрунтування процесів розвитку тих чи інших мовних категорій і систем. За спостереженнями лінгвістів, „...нерідко яесь мовне явище в одній частині мовної території (в одних діалектах) досить інтенсивно еволюціонує і значно видозмінюється; в інших діалектах його поступ з якихось причин затримується, і воно зберігається у своєму первісному стані; а ще в інших діалектах у своєму розвитку воно пройшло лише якусь частину шляху” [11 : 12]. До таких проміжних етапів переходу етимологічного **o* в *i* у новозакритих складах можна зараховувати розвиток голосного *u*, оскільки внаслідок занепаду зредукованих голосних зміна подовженого *o* відбувалася через дифтонгічну стадію, наявну в північному і в південному наріччях української мови [13 : 26]. Завдяки мовно-історичній інтерпретації низки початкових, проміжних чи новостворених мовних особливостей уможливується дослідження природи розвитку мови у зв'язку із сучасним її станом.

При порівняльно-історичному вивченні мовних явищ важливу роль відіграє *прийом хронологізації*, відображений у розробках П. Житецького, О. Потебні, Ф. Березіна, І. Олійника, З. Тарланова, Г. Півторака, В. Глуценка та ін. На основі дослідження текстів писемних пам'яток, наукова цінність яких визначається насамперед часовою близькістю їх до досліджуваних діалектних процесів та мовних явищ, фактичний матеріал опрацьовують з погляду хронології, причому специфічні риси більш значних мовно-територіальних одиниць дослідники кваліфікують як більш давні [2 : 30-31]. Становлення своєрідних фонетичних, граматичних, лексичних рис української мови охопило великий проміжок часу, як зауважує Г. Півторак, деякі з них з'явилися ще в мовленні східнослов'янських племен, що жили на території сучасної України протягом пізньопраслов'янського періоду, інші формувалися вже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (упродовж VI – IX ст.), ще інші – в Київській Русі IX – XII ст., і значна частина – у період нового етапу самостійної історії східнослов'янських мов [17 : 15]. За результатами спостережень над виявленими у варіативних написаннях

українськими народнорозмовними рисами текстів XIV – XV ст. ми виокремлюємо виразні північноукраїнські і південно-західні діалектні особливості, висновки щодо архаїчності яких, хронологізацію їх будемо на системності виявленого матеріалу. Як-от, одиничні приклади ікальної вимови колишнього **ě* в текстах українського ділового письменства з північноукраїнських і суміжних із ними теренів – *вси села* 1322 Луцьк, Гр, 21; *вси(x) неприателии* 1388 Молодечно, Гр, 98; *при в[р]и* 1388 Луцьк, Гр, 79; *служи нше(му)* 1465 Київ, УГ, 29 – несистемні (хоч і цікаві як лінгвальний факт), тож не можуть загалом впливати на пояснення протікання цього процесу в часі.

У діяхронних студях варто застосовувати *зіставний метод* для визначення варіативності континуантів давніх звуків, паралельних словоформ, на основі чого ідентифікувати і класифікувати досліджувані мовні явища за їхніми спільними і відмінними ознаками. Зіставний метод, який ґрунтується на загальному механізмі порівняння з метою встановлення спільного і специфічного, важливий для вивчення варіативних одиниць певного мовного рівня з урахуванням принципів однопорядковості й однорівневої характеристики в різножанрових і різностильових текстах періоду пізнього середньовіччя. До прикладу, розвиток ікавізму в староукраїнській мові, представленого переходом подовжених етимологічних голосних **o* та **e* в *i* у новозакритих складах разом зі зміною *i* < **ě*, простежуємо у вокалізмі офіційно-ділових і церковно-релігійних пам'яток XIV – XV ст. з урахуванням рефлексії **o* > *y*, **e* > *ю*, що засвідчено у двоїстих, а то й троїстих написаннях: *оу камени* ПЄ, 16 – *кам[ь]* ПЄ, 16; *болшеє* 1411 Сучава, УГ, 75 – *бу(л)шеє* 1488 Сучава, УГ, 126; *на немъ* – по *нюмъ* 1301 Львів, Гр, 9-10 – по *н[ь]* 1399 Львів, Гр, 143; *α(т)вица* КСЄ, 197 зв. – *α(т)в[ца]* КСЄ, 197 зв. – *α(т)вещати* Изм., 18 зв.; *Хми(л)* 1440 Торговище, УГ, 136 – *Хм[ь]* 1412 Львів, ССУМ, II, 508 – *Хмслева* 1412 Львів, ССУМ, II, 508 тощо, за якими проводимо локалізацію виявів явища ікавізму.

На основі зіставного методу може бути висвітлено репертуар багатопланового варіювання мовних одиниць: 1) унаслідок звукових змін: рефлексії **ě*, континуація **a* та **e*, зміни етимологічних *ē* та *ō*, злиття рефлексів колишніх **i*, **y* > *и*, дистрибуції початкового **je* > *o*, зміни *e* після шиплячих і *ц*, рефлексії сполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, континуації складотворчих **r*, **l*, ствердіння шиплячих приголосних, асиміляції звука *j* попередніми пом'якшеними приголосними, спрощення звуків у групах приголосних, чергування *e* – *у* на початку слова, рефлексії сполучень **tj*, **kt* та ін.; 2) унаслідок розвитку граматичних форм: іменників чоловічого роду колишніх **ō*, **jō*-основ у Р. в. однини; іменників чоловічого роду **ō*, **jō*-основ у Д. в. однини; іменників чоловічого роду **ō*, **jō*-основ в О. в. однини; іменників чоловічого і середнього роду **ō*, **jō*-основ у М. в. однини; іменників чоловічого роду **ō*, **jō*-основ у Н. в. множини; іменників основ на -**ō*, -**jō* та **ī*-основ у Р. в. множини; іменників чоловічого і середнього роду **ō*, **jō*-основ у Д. в. множини; іменників чоловічого і середнього роду **ō*, **jō*-основ в О. в. множини; іменників чоловічого і середнього роду **ō*, **jō*-основ у М. в. множини; прикметників, дієприкметників, займенників, порядкових числівників чоловічого роду в Р. в. однини; дієслів теперішнього і майбутнього часу першої особи множини; дієслів теперішнього і майбутнього часу другої особи однини; дієслів теперішнього і майбутнього часу третьої особи однини та ін.

Описовий метод – це сукупність процедур інвентаризації, таксономії й інтерпретації досліджуваних мовних явищ на певному етапі розвитку мови [18 : 408]. У межах цього методу застосовано прийоми внутрішньої і зовнішньої інтерпретації. За допомогою внутрішньої інтерпретації досліджувані варіативні одиниці, виявлені в

писемних пам'яток, класифіковано за певною матрицею параметрів – таксономія звукових виявів, словозмінних форм у староукраїнській літературно-писемній мові, на основі зовнішньої інтерпретації встановлено зв'язки паралельних мовних форм з категоріями свідомості, зі сферою й ареалом уживання, ситуацією позначення тощо.

З огляду на наявність у манускриптах прикладів говіркового впливу, варто взяти до уваги низку загальноприйнятих в історичній діалектології тверджень, узагальнених В. Мойсієнком: 1) перший вияв (перша фіксація) розмовного явища не означає, що воно не функціонувало раніше: у відображенні інновацій писемна мова відставала від усної принаймні на століття; 2) одиничний вияв діалектного явища ще не може бути підставою для констатації його поширення в мовленні: таких описок має бути низка і не в одному тексті; 3) на підставі вияву лише однієї мовної особливості не можна робити висновок про функціонування територіально-мовного утворення: має бути низка ознак із різних мовних рівнів [11 : 13]. Саме такий підхід, на думку мовознавця, дасть змогу констатувати закоріненість виразних українських особливостей уже в найдавніших пам'ятках із території України.

Тож наявність однієї мовної особливості, навіть консеквентно представленої у текстах пам'яток, не дає підстав для висновків про формування й функціонування певного територіально-мовного утворення, тож для його констатації необхідна низка ознак, як у галузі фонетики, так і морфології рукописних і друкованих джерел. До прикладу, завдяки аналізу фонетичної варіативності в текстах XIV – XV ст. зафіксовано такі північноукраїнські діалектні риси: ятевий континуант *e* у ненаголошеній позиції (*венчають, зеницю, ленивъ, оу недоузе, обетованиа, отъвѣцаите, стрела, целовати*); зміна **e* та **a* в *e* у ненаголошеній позиції (на *десе́те, ѿ кнезы, колодези, оте́чени, поменоути, родисе, светого, тисечника*); перехід *e* після шиплячого і *ц* в *o* (*виодиомѣ, жовтый, имжцюмоу, исечонь, рождьшимоуса, старцо(м), чому, чотыромь*); розвиток другого повноголосся (*коромьчи, молонью, да умолочит, з оболока*) та ін. Специфічні риси північноукраїнських говорів виявлено на основі аналізу мовних хитань у межах морфологічної системи пам'яток: закінчення *-ей* іменників у Р. в. множини (*грошей, дѣтей, заповѣдей, коней, костей, людей, ѿ(т) мысли, скръбеи*); усичене закінчення прикметників чоловічого роду в Н. в. однини (*Адамьскы ро(д), камень краеагльны, мѣдри рабь*); закінчення *-оє* прикметників жіночого роду в Р. в. однини (*вѣликоє бѣды, горькоє смерти, небѣсноє высоты, правоє роуки*); закінчення *-ые / -ие* прикметників у Н. та З. в. множини (*правые рѣчи, лихие помыслы*) і под.

Відтак аналіз варіативних фонетичних і морфологічних елементів давніх текстів дозволяє припускати, що відображена мовна система певної пам'ятки – це певний синхронний зріз розвитку говору, оскільки писар, незважаючи на значний вплив традиційної орфографії, мимоволі передавав народне мовлення. Систему найконсеквентніших мовних явищ, виявлених завдяки комплексному дослідженню мовної варіативності у галузі фонетики й морфології офіційно-ділового і релігійного письменства, доповнених відповідним фонетичним і морфологічним матеріалом із сучасної української мови, можна представити за допомогою узагальнювально-порівняльних таблиць (див. [21 : 419-446]).

Для вивчення структури мови і систематизації її одиниць доцільно застосовувати *структурний метод*, розроблений у працях Ф. де Соснора й І. Бодуена де Куртене. До постулатів теорії структуралізму зараховують: мова – це ієрархічно впорядкована система відношень між мовними елементами; реальним є не окремі факти (звук, морф, слово та ін.), а реальною є мова як система; відношення

домінують над елементами. Мета структурного методу – вивчення мови як цілісної структури, елементи й частини якої співвіднесені й пов'язані системою лінгвальних відношень [7 : 372; 14 : 216]. Із цього погляду мовні варіанти досліджуємо як паралельні форми функціонування мовних одиниць у багаторівневій ієрархії, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу тотожності. Виходячи з теорії структуралізму, якщо певні мовні одиниці трапляються в тому самому оточенні і при цьому не розрізняють значень слів, то вони перебувають у стані вільного варіювання, наприклад, суфікси *-ти* і *-ть* в інфінітиві (*любити* – *любить*), закінчення *-ові* (*-еві*), *-у* (*-ю*) в Д. і М. в. іменників другої відміни (*батькові* – *батьку*, *кобзареві* – *кобзарю*) [7 : 375]. Приклади такого варіювання фіксуємо як у фонетичній, так і в морфологічній системі староукраїнської літературно-писемної мови. Зокрема, простежуючи варіативність, пов'язану з рефлексцією **ě*, розглядаємо усі морфеми та частини мови, у яких репрезентовано мовні хитання, виявляємо усю розмаїтість рефлексії давнього голосного на різних теренах. Намагаємося докладно опрацювати й інші фонетичні процеси, засвідчені у вокалізмі пам'яток XIV – XV ст.: варіативність, пов'язану з континуацією **e*, етимологічних голосних **o*, **e*; **i* та **y*, рефлексцією звукосполучень **or*, **ol*, **er*, **el* між приголосними, випадки переходу *e* в *o* після шиплячих тощо. У системі консонантизму варіативність пов'язана насамперед з відображенням твердості / м'якості приголосних, з асимілятивно-дисимілятивними процесами, спрощенням, з рефлексцією звукосполучень „приголосний + j” тощо.

За висновками дослідників, перед структурною лінгвістикою постають завдання вилучення мовних одиниць з мовленнєвого потоку, визначення їхнього функціонального змісту на основі репрезентантів, які нескінченно варіюються, виявлення ієрархічної організації мови, тому важливу роль відіграє дихотомія мови й мовлення, варіювання при збереженні стабільного функціонального змісту [14 : 170]. Тож особливу увагу звертаємо на народнорозмовні впливи, зокрема, на очевидні говіркові елементи в церковно-релігійних текстах української редакції (Київський Псалтир 1397 р., Луцький Псалтир 1384 р., Кам'янка-Струмилівське Євангеліє 1411 р., Четья-Мінея 1489 р. та ін.), численні діалектні вияви в українському офіційно-діловому письменстві – у буковинських, галицьких, волинських та інших грамотах XIV – XV ст. Для аналізу відношень між писемним узусом і діалектним мовленням, встановлення сукупності тих чи інших мовних рис у пам'ятках північного і південно-західного ареалів, використовуємо наукові праці С. Бевзенка, К. Михальчука, Ф. Жилка, Й. Дзєндзелівського, Т. Назарової, І. Матвіяса, В. Німчука, П. Гриценка, К. Германа, В. Мойсієнка та ін.

Літературно-діалектні паралелізи формуються в різних лінгвістичних умовах взаємодії літературної мови й діалекту, причому істотними, на думку Т. Назарової, є характеристики діалектних систем з погляду їхньої стійкості і спонтанних тенденцій розвитку, амплітуди віддаленості діалектних систем від літературно-нормативної на різних рівнях мовної структури [12 : 32-33]. Окрім діалектних впливів, необхідно пам'ятати й про інші причини мовних хитань: великі за обсягом тексти переписували у погано освітлених приміщеннях упродовж багатьох днів і місяців, при чому хтось міг відвернути увагу переписувача; його фізичний стан також міг бути різним: втома, хвороба тощо. Як зазначає В. Фрис, про причини виникнення помилок писали з найдавніших часів і самі переписувачі, які вказували на власну невмілість, нерозуміння тощо [20 : 237-238]. Розглядаючи варіативні явища в діяхронії, треба враховувати роль і особистість писаря, який мав певний рівень освіченості й просто припускався помилок, котрі не відображали жодної варіативності мови. Встановити це щодо пам'яток дуже

непросто. Як наголошував А. Кримський у визначенні деяких непевних критеріїв для діалектологічної класифікації давніх рукописів, причиною для хибних написань могла бути проста „прихоть писця”, тож їх треба аналізувати з належною філологічною обережністю [8 : 100, 117].

У процесі нашого дослідження застосовано *лінгвогеографічний метод*, який належить до основних методів діалектологічних студій [9 : 16; 1 : 25]. Українська лінгвогеографія представлена в засадничих працях К. Михальчука, І. Панькевича, Й. Дзензелівського, Ф. Жилка, І. Матвіяса, С. Бевзенка, Г. Шила, П. Гриценка, К. Германа, Л. Коць-Григорчук та ін. В історичній діалектології лінгвогеографічний метод використовують для відображення діалектного варіювання української мови, зумовленого різною генетичною основою її в різних місцевостях, нерівномірністю історичного розвитку її говірок, міждіалектними і міжмовними контактами, різномірним впливом у минулому літературної мови на народні говори, відмінністю місцевих соціально-політичних умов і культурних факторів у різні часи, міграційними чинниками. В основі лінгвогеографічних досліджень лежать ідеї: 1) єдності всього українського мовного простору; 2) безперервності (тягості, континуальності) українського мовного простору; 3) синхронності картографованих діалектних особливостей; 4) системності діалектних рис, розуміння мови як системи систем, зокрема й у діалектному мовленні; 5) структурного зв'язку між системами різних рівнів діалектного мовлення [6 : 14].

Суть методу лінгвістичної географії полягає у тому, що на окрему географічну карту на підставі зібраних мовних матеріалів наносять певним способом те чи інше фонетичне, морфологічне явище, унаслідок чого постає повна картина поширення тієї чи іншої мовної риси на певній території. За висновками П. Гриценка, кожна лінгвістична карта ставить ряд часткових запитань: а) чим зумовлений набір співвідносних елементів досліджуваного лінгвального простору; б) як взаємно розміщуються у просторі співвідносні явища; в) чим зумовлене таке просторове розміщення ареальних опозитів; з'ясовуючи відповіді на ці запитання, дослідник формує цілісну картину ареального розміщення й варіювання у просторі мовних явищ [3 : 19]. Лінгвістична карта із форми репрезентації матеріалу перетворюється на засіб чи допоміжний інструмент інтерпретації мовних фактів, стає поштовхом до постановки і формування нових загальнотеоретичних проблем лінгвістики. Завдяки картографуванню виявлені в середньовічних пам'ятках діалектні риси української мови простежують у вертикальному й горизонтальному зрізах: горизонтальний зріз – це сукупність структурно впорядкованих рис у взаємопов'язаних ареалах, при вертикальному зрізі у певних точках діалектного простору відбувається накладання пластів, ареалів діалектних рис. Відтак застосування лінгвогеографічного методу сприяє точнішому визначенню діалектних особливостей пам'яток, походження їх авторів, загалом допомагає реконструювати діалектну історичну вертикаль.

Варто враховувати також, що лінгвістична оцінка діалектного простору залежить і від специфіки обшару в діалектному континуумі – його розміру, насиченості розмаїттям діалектних рис тощо, тобто, як висновує Л. Коць-Григорчук, – від лінгвістичної площі горизонту [5 : 43]. При цьому доцільно приділяти належну увагу смугам міжмовного й міждіалектного контактування, демографічним зрушенням і міграційним процесам, здатним зумовлювати зміни в діалектному просторі. Щодо підходів до роботи з пам'ятками, І. Огієнко наголошував: „Окреслюючи національну належність якоїсь давньої мови, не можна керуватись тільки сучасними найхарактернішими рисами її. При цім окресленні треба брати вказівки історичні, територіальні, культурні, – на їхньому тлі ясніші стануть і дані мовні. Мовні риси треба

брати в цілому комплексі їх, не оглядаючись на те, чи та чи інша риса znana й іншій мові” [15 : 683].

У побудові історико-мовних концепцій важливо опиратися не лише на центри мовних інновацій, визначальні для релевантності тих чи тих рис національного простору, але й на периферійні ділянки, оскільки саме периферійна зона діалектного континууму часто збагачує новим матеріалом глотогенетичні студії, діалектологію, дозволяє дати прогностичну оцінку [19 : 166]. Тому доцільним є добір пам’яток із теренів, суміжних до теперішніх українських територій, котрі в давніші часи представляли певні державні утворення, до яких за різних історичних обставин входив й український народ з його мовою, культурою, традиціями. Наприклад, на карті відображення рефлексів *ě у мові грамот XIV ст. ареал вживання *e* в наголошеній і ненаголошеній позиціях репрезентують документи з Луцька, Бересті, Гродна (*вечнѣю, двесте, детемъ, мещаны, повыменяль полеский*); натомість на карті ятевих рефлексів у грамотах XV ст. ареал поплутання □ *e* значно розширився: у ньому можна виокремити дві основні зони – Київщина і Західне Полісся (Луцьк, Турійськ), а також північніші землі – Вільно, Троки, Ейшишки. Вочевидь, периферійні зони цього явища відображено в пам’ятках ділового письменства з Кременця, Кракова, Петркова, Радомля, які репрезентують переважно неакцентований ятевий континуант *e*, котрий відбиває вплив північноукраїнської вимови (див. [21 : 392, 400]). Проведений аналіз варіативності у дієслівній системі грамот XIV ст. засвідчив дієслівні форми 1-шої особи множини на *-мо* (*даемо, е(с)мо, потврѣждаемо, прыймуемо, оукрѣтимо, чинимо* і под.), ареал яких охоплює північноукраїнські терени; у XV ст., за нашими картографічними матеріалами, територія засвідчень флексії *-мо* в документальному письменстві складає найбільший ареал у порівнянні з виявами флексій *-мь/-ми (-мы)*: у документах з Луцька, Житомира, Львова, Коломиї, Серета, Сучава, що характеризує напрямок поширення словозмінної форми, яка стала основною в літературній мові, тож, вочевидь, уже з періоду пізнього середньовіччя можна простежувати вноормування дієслівної парадигми української мови (див. [21 : 412, 417]).

Підрахунки виявлених мовних одиниць у текстах різних хронологічних зрізів мають важливе значення для встановлення ареального поширення мовних явищ. Оброблення зібраного у писемних джерелах матеріалу почасти здійснюють за допомогою кількісного аналізу варіативних виявів різних мовних явищ того чи іншого мовного рівня. *Кількісний* метод у лінгвістиці зводять до підрахунку частоти вживання мовних одиниць [7 : 395]. Використання цього методу допомагає визначити динаміку варіативності фонетичних і морфологічних елементів, наприклад, у мові українських грамот XIV ст. засвідчено різні графічні представлення колишнього *ě: *ě > □ *ě > *e*, *ě > *i*, зокрема в корені **-věd- (*-věst-)* досить послідовно вжито літеру □ під наголосом (понад 40 разів), наприклад: *вѣдѣи* 1352, Гр, 30; *вѣдали* 1352 на Дону, Гр, 112; *вѣдаль* 1388 Луцьк, Гр, 86; *вѣданиє* 1352 на Дону, Гр, 112; *вѣдати* 1342 (?) Городно, Гр, 24; *досвѣдчили* 1388 Луцьк, Гр, 87; *повѣдаль* 1342 Городно, Гр, 24; *посвѣдчили бы* 1388 Луцьк, Гр, 88; *свѣдци* 1396 Галичина, МГ, 270; *свѣдчию* 1396 Галичина, МГ, 270; *оувѣдається* 1301 Львів, Гр, 12; *ѡвѣдаєт* 1386, Гр, 64 і под.; у ненаголошеній позиції – понад 10 випадків: *ѡ(т)повѣдати* 1388 Луцьк, Гр, 88; *ѡ(т)повѣдѣи* 1352, Гр, 30; *свѣдоцтво* 1386, Гр, 69; *свѣдоцствомъ* 1396 Галичина, МГ, 270; *свѣдомо* 1388 Сучава, Гр, 81 та ін.; менше написань з *e*, що відображає, очевидно, вплив поліських говорів, зокрема, у грамотах з північних земель, під наголосом – 4 випадки: *светки, светковѣ* 1389 Вільно, Гр, 102-103 і под.; у ненаголошеній позиції – 7: *ведомо* 1386 Вільно, Гр, 70; *ведомости, сведецьствомъ* 1389 Вільно, Гр, 102 тощо; спорадично вжито в зазначеному

корені графему *i* – лише один вияв під наголосом: *свидци* 1371 Ярослав, Гр, 44. Такі підрахунки фонетичних явищ дали змогу відобразити ареальні характеристики їх на картосхемах поширення мовних явищ (див. [21 : 392, 400]).

Висновки. Отже, систему лінгвістичних методів дослідження явища варіативності в діяхронному аспекті складають: метод формального аналізу текстів писемних пам'яток, необхідний для наскрізної фіксації та інвентаризації варіативних елементів різних підсистем староукраїнської літературно-писемної мови; порівняльно-історичний метод, застосований для аналізу виникнення варіантів української літературної мови; зіставний метод, який слугує для визначення варіативності континуантів давніх звуків, паралельних словоформ, на основі чого ідентифіковано і скласифіковано досліджувані мовні явища за їхніми спільними й відмінними ознаками; структурний метод – для вивчення структури мови і систематизації її одиниць; лінгвогеографічний метод доцільно використовувати для відображення діалектного варіювання мови, зумовленого різною генетичною основою її в різних місцевостях, нерівномірністю історичного розвитку її говірок, міждіалектними і міжмовними контактами; метод кількісних підрахунків – для визначення динаміки варіативності фонетичних і морфологічних елементів, відображення ареальних характеристик їх на картосхемах поширення мовних явищ.

Перспективи використання результатів дослідження. Перспективи подальшого дослідження вбачаємо у застосуванні описаних методів і прийомів для вивчення варіативних мовних одиниць на певних рівнях мовної структури в писемних пам'ятках різних періодів функціонування української мови.

СКОРОЧЕННЯ

Гр – Грамоти XIV ст. / упоряд. М. М. Пещак. – Київ, 1974.

Ізм. – Требін О. Матеріали до історії української мови з рукописів XV віку київських бібліотек / О. Требін // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Т. 7. – 1910. – С. 1–16.

КСС – Крыжановский Г. Каменец-Стромиловское тетраевангелие 1411 года и вольнское наречие в XIV-XV вв. / Г. Крыжановский // Вольнские Епархиальные ведомости. Вып. 17. – Кременец, 1886. – С. 502–509; Вып. 18. – Кременец, 1886. – С. 531–540.

МГ – Молдован А. М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV вв. / А. М. Молдован // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. – М., 2000. – С. 261–276.

ПС – Kałuźniacki Aem. Evangeliarium Putnanum / Aem. Kałuźniacki // Monumenta linguae palaeoslovenicae. T. I. – Wien – Teschen, 1888. T. 1. – S. 1–270.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / редкол. Л. Л. Гумецька та ін. Т. 1-2. – Київ, 1977-1978.

УГ – Українські грамоти XV ст. / підгот. до вид. В. М. Русанівський. – Київ, 1965.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у вокалізмі української діалектичної мови / С. П. Бевзенко // Українське мовознавство : міжвід. наук. збірник. Вип. 1 / редкол.: І. К. Кучеренко (відп. ред.) [та ін.]. – Київ, 1973. – С. 94–101.

2. Глуценко В. А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-ті рр. XIX ст. – 20-ті рр. XX ст.) / В. А. Глуценко / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – Донецьк, 1998.

3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко / Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. – Київ, 1990.

4. Касьянова О. Методи дослідження фонетичної варіативності сучасного українського мовлення / О. Касьянова // Українське мовознавство. – 2014. – № 44/1. – С. 139–143.

5. Коць-Григорчук Л. Еволюція українського мовлення в діалектному просторі / Л. Коць-Григорчук // Українська мова. – 2011. – № 3. – С. 41–51.

6. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору / Л. Коць-Григорчук. – Нью-Йорк – Львів, 2002.

7. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник / М. П. Кочерган. – Київ, 2006.

8. Кримський А. Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації староруських рукописів / А. Кримський // Науковий збірник, присвячений проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його 10-літньої наукової праці в Галичині (1894 – 1904). – Львів, 1906. – С. 91–154.

9. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – Київ, 1990.

10. Мельничук О. С. Методологія у мовознавстві / О. С. Мельничук // Українська мова. Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк [та ін.]. – Київ, 2000. – С. 311–312.

11. Мойсієнко В. Історична діалектологія української мови. Північне (поліське) наріччя : підручник / В. Мойсієнко. – Київ, 2016.

12. Назарова Т. В. Деякі питання типології зв'язків літературної мови і діалектів / Т. В. Назарова // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – Київ, 1977. – С. 31–49.

13. Німчук В. Причинки до закарпатського діалектогенезу / В. Німчук // Український глотогенез : матеріали Міжнар. наук. конференції / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – С. 19–37.

14. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / отв. ред. Б. А. Серебренников. – М., 1973.

15. Огієнко І. Дві найстарші молдавські кирилівські грамоти 1388 року / І. Огієнко // Slavia. – 1936. – XIII. – С. 665–689.

16. Огієнко І. Українська літературна мова XVI століття і Крехівський „Апостол” 1560 року / І. Огієнко. – Варшава, 1930. – Т. 1–2.

17. Півторак Г. Деякі методологічні проблеми дослідження історії української мови на сучасному етапі / Г. Півторак // Український глотогенез : матеріали Міжнар. наук. конференції / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – С. 5–18.

18. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава, 2011.

19. Скопненко О. Берестейсько-пінський ареал як об'єкт дослідження / О. Скопненко // Український глотогенез : матеріали Міжнар. наук. конференції / відп. ред. В. Мойсієнко. – Житомир, 2015. – С. 166–178.

20. Фрис В. Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення) / В. Фрис // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна

спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2006–2007. – Вип. 15. – С. 235–242.

21. *Царалунга І.* Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст. : монографія / І. Царалунга. – Хмельницький, 2017.

REFERENCES

1. *Bevzenko S. P.* Do kharakterystyky vidminnostei u vokalizmi ukrainskoi dialektynnoi movy / S. P. Bevzenko // *Ukrainske movoznavstvo : mizhvid. nauk. zbirnyk. Vyp. 1 / redkol.: I. K. Kucherenko (vidp. red.) [ta in.]*. – Kyiv, 1973. – S. 94–101.
2. *Hlushchenko V. A.* Pryntsypy porivnialno-istorychnoho doslidzhennia v ukrainskomu i rosiiskomu movoznavstvi (70-ti rr. KhIKh st. – 20-ti rr. KhKh st.) / V. A. Hlushchenko / NAN Ukrainy, Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni ; vidp. red. O. B. Tkachenko. – Donetsk, 1998.
3. *Hrytsenko P. Yu.* Arealne variuvannia leksyky / P. Yu. Hrytsenko / Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni AN URSR. – Kyiv, 1990.
4. *Kasianova O.* Metody doslidzhennia fonetychnoi variatyvnosti suchasnoho ukrainskoho movlennia / O. Kasianova // *Ukrainske movoznavstvo*. – 2014. – № 44/1. – S. 139–143.
5. *Kots-Hryhorchuk L.* Evoliutsiia ukrainskoho movlennia v dialektnomu prostori / L. Kots-Hryhorchuk // *Ukrainska mova*. – 2011. – № 3. – S. 41–51.
6. *Kots-Hryhorchuk L.* Linhvistychno-heohrafichne doslidzhennia ukrainskoho diialektnoho prostoru / L. Kots-Hryhorchuk. – Niu-York – Lviv, 2002.
7. *Kocherhan M. P.* Zahalne movoznavstvo : pidruchnyk / M. P. Kocherhan. – Kyiv, 2006.
8. *Krymskyi A.* Deiaki nepevni kryterii dlia dialektolohichnoi klasyfikatsii staroruskykh rukopysiv / A. Krymskyi // *Naukovyi zbirnyk, prysviachenyi prof. M. Hrushevskomu uchenykamy y prykhylnykamy z nahody yoho 10-litnoi naukovoï pratsi v Halychyni (1894 – 1904)*. – Lviv, 1906. – S. 91–154.
9. *Matviias I. H.* *Ukrainska mova i yii hovory* / I. H. Matviias. – Kyiv, 1990.
10. *Melnychuk O. S.* Metodolohiia u movoznavstvi / O. S. Melnychuk // *Ukrainska mova. Entsyklopediia / redkol.: V. M. Rusanivskyi, O. O. Taranenko, M. P. Ziabliuk [ta in.]*. – Kyiv, 2000. – S. 311–312.
11. *Moisiienko V.* Istorychna dialektolohiia ukrainskoi movy. Pivnichne (poliske) narichchia : pidruchnyk / V. Moisiienko. – Kyiv, 2016.
12. *Nazarova T. V.* Deiaki pytannia typolohii zviazkiv literaturnoi movy i dialektiv / T. V. Nazarova // *Ukrainska literaturna mova v yii vzaiemodii z terytorialnymy dialektamy*. – Kyiv, 1977. – S. 31–49.
13. *Nimchuk V.* Prychynky do zakarpatskoho dialektohenezu / V. Nimchuk // *Ukrainskyi hlotohenez : materialy Mizhnar. nauk. konferentsii / vidp. red. V. Moisiienko*. – Zhytomyr, 2015. – S. 19–37.
14. *Obsheee yazykoznanie. Metody lnhvystycheskykh yssledovanyi / otv. red. B. A. Serebrennykov*. – M., 1973.
15. *Ohienko I.* Dvi naistarshi moldavski kyrylivski hramoty 1388 roku / I. Ohienko // *Slavia*. – 1936. – XIII. – S. 665–689.
16. *Ohienko I.* *Ukrainska literaturna mova XVI stolittia i Krekhivskyi „Apostol” 1560 roku* / I. Ohienko. – Varshava, 1930. – T. 1–2.

17. *Pivtorak H.* Deiaki metodolohichni problemy doslidzhennia istorii ukrainskoi movy na suchasnomu etapi / H. Pivtorak // *Ukrainskyi hlohenez : materialy Mizhnar. nauk. konferentsii / vidp. red. V. Moisiienko.* – Zhytomyr, 2015. – S. 5–18.

18. *Selivanova O. O.* Linhvistychna entsyklopediia / O. O. Selivanova. – Poltava, 2011.

19. *Skopnenko O.* Beresteisko-pynskyi areal yak ob'ekt doslidzhennia / O. Skopnenko // *Ukrainskyi hlohenez : materialy Mizhnar. nauk. konferentsii / vidp. red. V. Moisiienko.* – Zhytomyr, 2015. – S. 166–178.

20. *Frys V.* Kultura perepysuvannia knyh v Ukraini XI – XVII st. (vybir protohrafa, prychny vynyknennia pomylok perepysuvachiv i yikh vypravlennia) / V. Frys // *Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* – Lviv, 2006–2007. – Vyp. 15. – S. 235–242.

21. *Tsarylunha I.* Variatyvnist u staroukrainskii literaturno-pysemnii movi XIV – XV st. : monohrafiia / I. Tsarylunha. – Khmelnytskyi, 2017.

Стаття надійшла до редколегії 30. 04. 2018

доопрацьована 30. 06. 2018

прийнята до друку 15. 08. 2018

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE STUDY OF LINGUISTIC VARIABILITY IN DIACHRONY

Inna Tsarylunha

*Khmelnytsky National University,
11, Instytutska Str., Khmelnytsky, 29016,
The Ukrainian Philology Department,
tel.: (0382) 72-33-89
e-mail: tsarylunhainna@ukr.net*

The article analyzes the system of linguistic methods of study the phenomenon of variability of the Ukrainian language on the basis of written manuscripts of the late Middle Ages.

Variability is one of the essential features of language as a social phenomenon, which is expressed in the functioning of parallel forms of linguistic units in accordance with the laws of a particular linguistic subsystem, causes modification of various aspects of their expression (phonemic, morphemic or lexical composition, place of stress, paradigm of declension, etc.), enables approaches of segregation of the variants of literary languages in their coexistence. The system of linguistic methods of study the phenomenon of variability in the diachronic aspect consists of: the method of formal analysis of texts of written manuscripts, necessary for the through fixing and inventorying of the variable elements of various subsystems of the Old Ukrainian literary and written language; the comparative-historical method, used to analyze the emergence of variants of the Ukrainian literary language; the contrastive method that serves to determine the variability of the continuants of ancient sounds, parallel word forms, on the basis of which the studied linguistic phenomena have been identified and classified by their common and distinctive features; the structural method – for studying the structure of the language and the systematization of its units; the linguistic-geographical method is relevant to be used for reflection the dialectal variation of the language caused by its different genetic basis in different localities, the uneven historical development of its dialects, interdialectic and interlanguage contacts; the method of quantitative calculations – to determine the dynamics of the variability of phonetic and morphological elements, the reflection of their areal characteristics on the map charts of distribution of linguistic phenomena.

Key words: method, diachrony, the Old Ukrainian language, written manuscript, variability.